

The historical event

Vol 1, No 1 (2026)

The historical event

Το Γεγονός

περιοδικό ιστορικής έρευνας, Διδακτικής της Ιστορίας & Ψηφιακής Τεχνολογίας

The historical event

Τεύχος 1

Ιστορία

Διδακτική

Νέες
Τεχνολογίες

Η ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΓΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΤΗΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (1738-1749)

Άγγελος Χρυσικόπουλος

doi: [10.12681/geg.44829](https://doi.org/10.12681/geg.44829)

Η ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΓΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (1738-1749)

Άγγελος Χρυσικόπουλος

Ιστορικός, MSc Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες

ABSTRACT

Files no. 35 and 36 from the archive of the Grand Protopapas of Corfu, Ioannis Voulgaris, which comprise the basic source for the present study are titled as “records of criminal cases, marriages, etc.” and contain a total of 58 case files from the Christian orthodoxy justice. These records refer to Venetian-held Corfu during the period 1738-1748 and document transgressive behaviors of the clergy, as well as private disputes related to marriage (mainly divorce petitions), offering valuable insights into the island’s history and more specifically, into the local Christian orthodoxy law. The objective of this study is to examine the function of the Christian orthodoxy court within the broader framework of its coexistence with Venetian civil courts and the Christian catholic archbishopric. It begins with an introduction to the historical context of the church and the legal status that prevailed in Venetian Corfu and then categorizes and analyzes the case files in order to shed light on the judicial and penal jurisdiction exercised by the head of Christian orthodoxy justice, Grand Protopapas Ioannis Voulgaris.

Λέξεις κλειδιά: Ενετοκρατία, Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, Εκκλησία της Κέρκυρας, Μεγάλος Πρωτοπαπάς, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, Ανδροκρατία, Πατριαρχία.

Εισαγωγή

Οι φάκελοι 29-36 των αρχείων των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων των Γ.Α.Κ. Κέρκυρας αναφέρονται στο πολύπλευρο έργο του Μ. Πρωτοπαπά της Κέρκυρας, Ιωάννη Βούλγαρη (1738-1749), τόσο για την ίδια την Εκκλησία όσο και για το ορθόδοξο ποιμνιό της. Ειδικότερα οι φάκελοι 35 και 36, οι οποίοι αποτελούν τη βασική πηγή της παρούσας εργασίας, φέρουν τον τίτλο «Πρακτικά ποινικών υποθέσεων, γάμων κ.τ.λ.» και επικεντρώνονται στις ποινικές και δικαστικές του δικαιοδοσίες για την περίοδο 1738-1748.¹ Ως προς το περιεχόμενό τους, τα πρακτικά περιλαμβάνουν 58 δικογραφίες του Εκκλησιαστικού Δικαίου (29 ο κάθε φάκελος), στις οποίες καταγράφονται αφενός υποθέσεις της Εκκλησίας αναφορικά με παραβατικές συμπεριφορές του κλήρου και αφετέρου ιδιωτικές υποθέσεις του Οικογενειακού Δικαίου, σχετικές με τον γάμο.

Δεδομένου, ωστόσο, ότι την εξεταζόμενη περίοδο η Κέρκυρα βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Ενετών, οι οποίοι διατηρούσαν τα δικά τους δικαστήρια και η καθολική Εκκλησία κατείχε την πρωτοκαθεδρία έναντι των ορθοδόξων, γεννούνται εύλογα τα ακόλουθα ερωτήματα: α) Πώς βίωνε η Εκκλησία της Κέρκυρας αυτήν τη συνύπαρξη θεσμών στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα σε σχέση με την απονομή της δικαιοσύνης; και β) Ποιες ήταν οι δικαστικές και ποινικές δικαιοδοσίες του Μ. Πρωτοπαπά και πώς λειτουργούσε το εκκλησιαστικό δικαστήριο; Προκειμένου να απαντηθούν οι παραπάνω προβληματισμοί, η εργασία παρουσιάζει εισαγωγικά το ιστορικό πλαίσιο της Εκκλησίας της Κέρκυρας εστιάζοντας, αρχικά στις δικαιοδοσίες των Μ. Πρωτοπαπάδων. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το νομικό καθεστώς που επικρατούσε στο νησί και ακολουθεί η ανάλυση των πρακτικών, προσφέροντας πολύτιμες πληροφορίες, όχι μόνο για το κερκυραϊκό δίκαιο, αλλά γενικότερα για την τοπική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας.

Το ιστορικό πλαίσιο

Από τις αλληπάλληλες κατακτήσεις που γνώρισε η μεταβυζαντινή Κέρκυρα, αναμφίβολα η περίοδος των Ανδηγαυών (1267-1386) ήταν αυτή που επηρέασε περισσότερο την τοπική Εκκλησία, προκαλώντας μακροχρόνια κρίση στο εσωτερικό της. Ο Κάρολος Α΄ ο Ανδηγαυός, ανταποδίδοντας την υποστήριξη που του παρείχε ο Πάπας (στο πλαίσιο της προσπάθειας για ευρύτερη επικράτηση του ρωμαιοκαθολικισμού στην Ανατολή), κατήργησε την ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή και μεταβίβασε την περιουσία της στη νεοϊδρυθείσα ρωμαιοκαθολική, στην οποία προσέφερε και την πρωτοκαθεδρία. Επί Ανδηγαυών, ο ορθόδοξος κλήρος διατήρησε μεν τα παλιά του προνόμια (Τσίτσας, 1969: 32-34), αλλά από τις δικαστικές του δικαιοδοσίες κατοχύρωσε μόνο τις σχετικές με τις πνευματικές υποθέσεις (Ασωνίτης, 1999: 224-236). Έκτοτε στην κορυφή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας εκλεγόταν ένας Πρωτοπαπάς (που αργότερα ονομάστηκε Μέγας)² από μέλη του Ιερού Τάγματος (Ζαρίδη, 1995: 27-32) και του Συμβουλίου των Ευγενών (Κοντομίχης, 2018: 27-32), ως εκπρόσωπος των ορθοδόξων Κερκυραίων (Καρύδης Σ. Χ., 2011: 16-67; Λούντζης,

1 Σύμφωνα με τον κατάλογο των πρωτοπαπαδικών αρχείων, τον τελευταίο χρόνο της θητείας του Ι. Βούλγαρη, τις δικαστικές δικαιοδοσίες ανέλαβε ο αναπληρωτής του, Πρωτοπαπάς Εμμανουήλ Χαλικιόπουλος. Για αυτόν τον λόγο η περίοδος των εξεταζόμενων φακέλων (1738-1748) και η περίοδος που ο Ι. Βούλγαρης διετέλεσε Μ. Πρωτοπαπάς (1738-1749) δεν ταυτίζονται.

2 Ο Καρύδης εδώ αναθεωρεί τον Λούντζη, που ισχυρίζεται ότι το αξίωμα του Μ. Πρωτοπαπά εισήχθη επί Ανδηγαυών, τεκμηριώνοντας ότι αυτό κληροδοτήθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα, από το Ιερό Τάγμα, το οποίο ως τότε διοικούσε ως συλλογικό όργανο την Εκκλησία της Κέρκυρας.

1969: 44). Σταδιακά πλαισιώθηκε με υφιστάμενους αξιωματούχους (Μιχάλαγα, 2016: 369), ενώ διορίστηκαν και 9 Πρωτοπαπάδες, ως λειτουργοί και επόπτες των εκκλησιών της επαρχίας (Τωμαδάκης, 1977: 36-37).

Κατά τη μετάβαση στην Ενετοκρατία (1386-1797), ο Μ. Πρωτοπαπάς παρέμεινε στην υπαγωγή του Λατινεπίσκοπου (Τσίτσας, 1969: 40-45), ενώ η πνευματική του εξάρτηση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης υπονομεύτηκε σταδιακά (Βλάχου, 2009: 24, 55-56), καθώς ο Πατριάρχης θεωρήθηκε όργανο ενός αναδυόμενου εχθρού, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτή η στάση οδήγησε την Εκκλησία, έως το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, στα πρόθυρα κατάρρευσης από τις συνεχείς αυθαιρεσίες των καθολικών.³ Ωστόσο, οι Ενετοί σκεπτόμενοι το συμφέρον του κράτους, έλαβαν σταδιακά μία σειρά μέτρων, διευρύνοντας τις δικαιοδοσίες του Μ. Πρωτοπαπά. Το πρώτο από τα μέτρα που ελήφθησαν ήταν η επικύρωση του Χρυσόβουλου (1542), που είχε εκδώσει ο Πάπας Λέοντας Ι΄ (1521), βάσει του οποίου ανέκτησε την παλιά (βυζαντινή) του δικαιοδοσία (Τρωιάνος, 1964; Τρωιάνος, 1969) να ασκεί το ποινικό δίκαιο, όχι μόνο για υποθέσεις της Εκκλησίας αλλά και για ιδιωτικές υποθέσεις του Οικογενειακού Δικαίου, ενώ κατοχύρωσε το δικαίωμα να διαχειρίζεται τους ναούς του, καθώς και να χειροτονεί ορθόδοξους κληρικούς (Καπάδοχος Δ. Χ., 1990: 29-32, 66-67). Το δεύτερο σημαντικό μέτρο, αναφέρεται στο Διάταγμα του Δόγη da Ponte (1578), το οποίο τον ανακήρυσσε ανεξάρτητο από κάθε καθολική ή ορθόδοξη αρχή (Λάππα, 2018: 95-99⁴; Παπαγεώργιος, 1920: 54-60), ενώ βάσει του εθιμικού δικαίου, του επετράπη να επιλύει και ιδιωτικές διαφορές με πράξεις διαιτησίας (Καπάδοχος Δ. Χ., 1990: 162-163). Επιπλέον, τα διατάγματα της Γερουσίας για την τέλεση μεικτών γάμων μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων (1581-1710) (Ιδρωμένος, 1891: 11-12), καθώς και πολιτικοστρατιωτικοί λόγοι, όπως η απώλεια της Κρήτης το 1669 (Μαυρομάτης, Λυδάκη, & Παπαδάκη, 2021) και της Πελοποννήσου το 1715 (Χατζόπουλος, 2002), που περιόρισαν τις ανατολικές βενετικές κτήσεις στα Επτάνησα, αποτέλεσαν δύο επιπλέον παράγοντες, οι οποίοι λειτούργησαν ευνοϊκά για την περαιτέρω ανέλιξη της ορθόδοξης Εκκλησίας.

Ένδειξη της αναθεωρημένης θρησκευτικής πολιτικής των Ενετών αποτέλεσε και η επίσημη αναγνώριση του αγίου Σπυρίδωνα ως προστάτη της Κέρκυρας, καθώς θεωρήθηκε ότι συνέβαλε καθοριστικά στην απόκρουση της οθωμανικής πολιορκίας του 1716 (Βροκίνης, 1888: 20-27), ενώ η αποστολή στο νησί του Λατίνου Μητροπολίτη Maria Querini (1723-1727) ανέδειξε τη βούληση τους να εξαλείψουν τις αυθαιρεσίες των καθολικών, με απώτερο σκοπό την ειρήνευση των δύο Εκκλησιών (Τσίτσας, 1971: 7-41).

Σε αντίθεση λοιπόν με τη συρρίκνωση και την εν γένει παρακμή που βίωνε το βενετικό κράτος στην ιστορική συγκυρία του 18ου αιώνα, η ορθόδοξη Εκκλησία εμφανίστηκε ισχυροποιημένη, διατηρώντας στη δικαιοδοσία-εποπτεία της πάνω από 800 ναούς και μοναστήρια.⁵

³Σύμφωνα με τον Λούντζη (1856: 106), το 1533, στο τριακονταμελές (κατά την ίδρυσή του) Ιερό Τάγμα είχαν απομείνει μόλις έξι ιερείς.

⁴Σύμφωνα με τη Λάππα, το διάταγμα του 1578 αποσκοπούσε στον έλεγχο του Μ. Πρωτοπαπά, στην προστασία του από την επιθετική στάση των καθολικών, καθώς και στην αποθάρρυνση των σχέσεων του με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.

⁵Αντλώντας από τις ποιμαντικές επισκέψεις των Μ. Πρωτοπαπάδων, τέσσερις ερευνητές παρουσιάζουν ισάριθμες διαφορετικές εκδοχές για τον αριθμό των εκκλησιών της Κέρκυρας στα μέσα του 18ου αιώνα: ο Τσίτσας (1969: 119) αναφέρει 569, ο Καρύδης (2004: 59) 584, ενώ οι Καπάδοχος (1994: 92-93) και Καραπιδάκης (2011: 145) συμπεριλαμβάνοντας τους Παξούς και τους Οθωνούς στην εκκλησιαστική περιφέρεια της Κέρκυρας, ανεβάζουν τον αριθμό, σε 819 και 863 αντίστοιχα.

Στην ίδια συγκυρία ενήργησε και ο υπογράφων του εξεταζόμενου αρχείου, Ιωάννης Βούλγαρης, ο οποίος εξελίχθηκε σε εξέχουσα προσωπικότητα της ορθοδοξίας. Γεννημένος στην Κέρκυρα (1687) και έχοντας μεγαλώσει με πατέρα κληρικό σε θρησκευτικό περιβάλλον, αναχώρησε σε ηλικία 12 ετών για τη Βενετία, για να σπουδάσει στο Φλαγγίνειο Σχολείο, όπου αποφοίτησε 6 χρόνια αργότερα. Αμέσως μετά χειροτονήθηκε διάκονος στον ναό του αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (1706) και λίγο αργότερα αρχιδιάκονος στον ίδιο ναό (1709). Επιστρέφοντας στην Κέρκυρα (άγνωστο πότε) χειροτονήθηκε πρεσβύτερος, και από το 1715, εμφανίζεται ως εφημέριος στον ναό του αγίου Σπυριδώνος. Στα τέλη του 1731, ο τότε Μ. Πρωτοπαπάς Σπυριδών Α΄ Βούλγαρης (1715-1738) του ανάθεσε το οφίκιο του χαρτοφυλακίου και 3 χρόνια μετά κρίστηκε Σακελλάριος, αντικαθιστώντας τον πατέρα του, που μόλις είχε πεθάνει. Τελικά, τον Μάιο του 1738, εκλέχθηκε Μέγας Πρωτοπαπάς Πόλεως και Νήσου Κερκύρας για να ποιμάνει τους ορθόδοξους Κερκυραίους έως τον θάνατό του, το 1749, ανανεώνοντας την εκλογή του δύο φορές. Κατά τη θητεία του και αναφορικά με τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, αξίζει να επισημανθεί ότι ο Ι. Βούλγαρης επέδειξε δυναμισμό και αποφασιστικότητα. Όταν κατηγορήθηκε από τον λατινεπίσκοπο Giovanni Antonio Foscarini (1732-1739) για καταχρήσεις των διοικητικών και πνευματικών του αρμοδιοτήτων, ο Γενικός Προβλεπτής Zorzi Grimani (1737-1740), αλλά και η Ενετική Γερουσία τον δικαίωσαν, επικυρώνοντας ουσιαστικά τις δικαιοδοσίες του (Τσίτσας, 1978: 79-93).

Η δικαιοσύνη στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα

Το νομικό καθεστώς της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας καθορίστηκε εξ αρχής από το Χρυσόβουλο που ενέταξε το νησί στο ενετικό κράτος (Bolla d'oro, 1387). Σύμφωνα με αυτό, αναγνωρίστηκε το νομικό καθεστώς του δυτικού φεουδαρχικού συστήματος, βάσει του οποίου, τιμαριούχοι και φεουδάρχες διατήρησαν την ακίνητη περιουσία τους με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών προς τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία (Μάρμορας, 1902: 203-209). Με την εγκατάσταση των ενετικών Αρχών στο νησί εισήχθησαν επιπλέον, τα Statuta Veneta (βενετικοί νόμοι), ενώ ιδρύθηκαν και τρία ενετικά δικαστήρια, το Πραιτωριανό (Foro Pretorio), το Υπαρχιακό (Foro Prefetizio) και των Ενιαύσιων Δικαστών, για την εκδίκαση των πολιτικών και ποινικών υποθέσεων των πολιτών, των υπηκόων, καθώς και των στρατιωτικών και μισθοδοτούμενων κρατικών υπαλλήλων. Από το 1692, λειτούργησε ακόμα το δικαστήριο των Ειρηναρχών (Signori della Pace), υπό την προεδρία τριών Συνδίκων (εγχώριο αξίωμα εκλεγμένο από το Συμβούλιο των 150 ευγενών), για την επίλυση των διαφορών ανάμεσα στους ευγενείς και τους αστούς και την προσπάθεια των δεύτερων να διεισδύσουν στην τάξη των πρώτων, ενώ το Σώμα των Προβλεπτών Υγειονόμων (επίσης εκλεγμένο από το Συμβούλιο των 150 ευγενών), δικάζε τους παραβάτες των υγειονομικών κανονισμών. Στο πλαίσιο αυτό, η μητρόπολη Βενετία προσπαθώντας να εφαρμόσει μία δίκαιη πολιτεία, έδωσε το δικαίωμα σε όλους τους υπηκόους να εφεσιβάλλουν τις υποθέσεις τους ιδρύοντας το Πρώτιστον Δικαστήριο (Foro Primario), όπου ο Γενικός Προβλεπτής της Ανατολής δικάζε τις εφέσεις των δικαστηρίων της Κέρκυρας, αλλά και όλων των περιοχών που βρισκόταν στη δικαιοδοσία του. Τέλος, οι υπήκοοι όλων γενικά των ενετικών κτήσεων είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν έφεση και να καταγγείλουν αδικίες, αφενός στους Επιθεωρητές της Ανατολής κατά τη διάρκεια της περιοδείας τους στην ανατολική Μεσόγειο και αφετέρου μεταβαίνοντας απευθείας στα δικαστήρια της Βενετίας, διαδικασία, ωστόσο, που ήταν πολύπλοκη, χρονοβόρα και πολυδάπανη (Λούντζης, 1856: 142-149).

Για τον λόγο αυτό, η μετάβαση στη Βενετία αφορούσε κυρίως τους πλούσιους ευγενείς και αστούς, οι οποίοι μέσω πρεσβειών προσπαθούσαν συλλογικά να διαφυλάξουν ή να διεκδικήσουν αντίστοιχα, τα ταξικά ή/και οικονομικά τους συμφέροντα, ενώ η εκπροσώπηση των χωρικών, επίσης από ευγενείς, συχνά υπονομευόταν, γεγονός που οδήγησε ενίοτε σε εξεγέρσεις (1652, 1748) (Γιωτοπούλου- Σισιλιάνου, 2023: 20-91). Αναφορικά όμως με τις ιδιωτικές και τις οικογενειακές διαφορές (όπως αυτές που ακολουθούν, στα εξεταζόμενα πρακτικά), φαίνεται πως το υψηλότερο κόστος των ενετικών δικαστηρίων, η διαφθορά των δικαστών, αλλά και η δυσνόητη για πολλούς χρήση της ιταλικής γλώσσας, αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες, που οδήγησαν την πλειοψηφία των Κερκυραίων αντιδίκων στην οικεία επιλογή του εκκλησιαστικού δικαστηρίου (Καπάδοχος Δ. Χ., 1990: 162-163).

Το «ιερόν κριτήριο»

Το «ιερόν κριτήριο» (εκκλησιαστικό δικαστήριο) έδρευε στον ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης στη Χώρα,⁶ συναποτελώντας μαζί με την «ιεροκαγκελαρία» (γραφεία διοίκησης της Εκκλησίας) τους δύο βασικούς χώρους διεξαγωγής της δικαστικής διαδικασίας. Οι δικογραφίες του εξεταζόμενου αρχείου επιτρέπουν την ανασύνθεση της δικαστικής διαδικασίας, η αρχή της οποίας εντοπίζεται τουλάχιστον στις αρχές του 17ου αιώνα⁷.

Αρχικά ο/η ενάγων/ουσα προσερχόταν στην ιεροκαγκελαρία, καταθέτοντας έγγραφη καταγγελία, στην οποία διατύπωνε: α) τα προσωπικά στοιχεία, β) την περιγραφή της καταγγελίας, γ) τη λίστα με τους μάρτυρες κατηγορίας και δ) το αίτημα. Στη συνέχεια, η καταγγελία διαβιβάζοταν στον Μ. Πρωτοπαπά, ο οποίος έκρινε τη σοβαρότητα του ζητήματος, αποφασίζοντας αν θα προχωρούσε σε δίκη ή αν θα έπαυε τη διαδικασία εν τη γενέσει της. Εάν έκρινε θετικά, πρόσταζε να εκδοθεί διάταγμα, το οποίο συνέτασσε ο γραμματέας του, για να διαβιβαστεί στη συνέχεια από τον ευταξία (κλητήρας) πρώτα στον/στην ενάγοντα/ουσα και μετά στους κατονομαζόμενους μάρτυρες, ώστε να προσέλθουν στην ιεροκαγκελαρία και να καταθέσουν δια ζώσης. Όταν οι παραπάνω ήταν κάτοικοι επαρχιών, ο ευταξίας διαβίβαζε το πρόσταγμα στον υποευταξία της επαρχίας ή σε κάποιον ιερέα της περιοχής, ώστε να φτάσει στον παραλήπτη του.

Ακολούθως εκκινούσε το ανακριτικό στάδιο, κατά το οποίο ο Μ. Πρωτοπαπάς ρωτούσε με βάση την έγγραφη αναφορά και ο/η κατηγορος ή οι μάρτυρες επιβεβαίωναν τα γεγονότα ή παρουσίαζαν τη δική τους εκδοχή. Αν αδυνατούσαν να παρευρεθούν στην ιεροκαγκελαρία, δύο οφικιοῦχοι ιερείς μετέβαιναν στον χώρο τους διεκπεραιώνοντας εκεί την ανάκριση, ενώ σε κάθε περίπτωση, όλοι «στερέωναν» τα λεγόμενά τους υπογράφοντας. Αν κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων διακρίνονταν στοιχεία ενοχής, ο Μ. Πρωτοπαπάς διέταζε να εκδοθεί νέο πρόσταγμα, ώστε να λάβει γνώση και ο/η κατηγορούμενος/η για να προσέλθει να απολογηθεί. Ένας δεύτερος τρόπος κλήτευσης των κατηγορουμένων ήταν κατόπιν αυτεπάγγελτης εντολής, είτε απευθείας από την Εκκλησία, είτε κατόπιν ανώνυμης καταγγελίας. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο κατηγορούμενος/η έπρεπε να ανταποκριθεί στην κλήτευση, ειδάλλως η διαδικασία της ενημέρωσής του επαναλαμβανόταν μέχρι τρεις φορές και μετά κρινόταν «αδικαιολογήτως απών», γεγονός που επιβάρυνε σοβαρά τη θέση του. Αν όμως ήταν αγνοούμενος/η, ο ευταξίας κολλούσε ενημερωτικά φυλλάδια σε κεντρικά σημεία της

⁶ Σύμφωνα με τον Τσίτσα (1981: 63-88), ο ναός σήμερα έχει και δεύτερη ονομασία, ως ναός της Υπεραγίας Θεοτόκου της Κρεμαστής.

⁷ Η πρώτη σωζόμενη δικογραφία του Εκκλησιαστικού Δικαίου είναι καταχωρημένη στον φάκ. 1 των πρωτοπαπαδικών αρχείων των Γ.Α.Κ. Κέρκυρας, με ημερομηνία 11 Μαρτίου 1603 (Παπά & Πλατίτσας, 2000: 66).

πόλης και την ενορία του/της αγνοούμενου/ης, ενώ ο τρομπετίστας σάλπιζε με την τρομπέτα του, διαδίδοντας την υπόθεση στον κόσμο, στο ενδεχόμενο που κάποιος γνώριζε σχετικές πληροφορίες.

Η προσέλευση του/της κατηγορούμενου/ης στην ιεροκαγκελαρία ουσιαστικά σηματοδοτούσε τον ορισμό δίκης, καθώς μέχρι εκείνη τη στιγμή αγνοούσε παντελώς τις εις βάρος του/της κατηγορίες. Εκεί ενημερωνόταν και στη συνέχεια κατέθετε γραπτώς απολογητικό υπόμνημα, ενίοτε μέσω δικηγόρου. Συνήθως την ίδια μέρα άρχιζε το στάδιο της δια ζώσης απολογίας, όπου προσπαθούσε να αποδείξει την αθωότητά του/της ή παραδεχόμενος/η την ενοχή του/της παρακαλούσε να κριθεί με ευσπλαχνία. Σε δεύτερη φάση καταθέταν και οι μάρτυρες υπεράσπισης που κατονόμαζε. Μετά το πέρας των ανακρίσεων, η δίκη έφτανε στο τελικό στάδιο, όπου ο Μ. Πρωτοπαπάς ανακοίνωνε την τελεσίδικη απόφαση παρουσία «ιερέων και άλλων πολλών και ακροαζομένων» και στη συνέχεια ο γραμματέας του αρχειοθετούσε τη δικογραφία περνώντας την «εις τα εξοφλημένα».

Εδώ πρέπει να επισημανθεί, ότι η εκκλησιαστική δικαιοσύνη της Κέρκυρας υιοθέτησε για τις αποφάσεις της το Βυζαντινό Δίκαιο, το οποίο εφάρμοζε η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, ενώ ειδικότερα για τον γάμο και το διαζύγιο βασίστηκε στους Νομοκανόνες, που είχαν εν πολλοίς διαμορφωθεί με τη νεαρά 22 του Ιουστινιάνειου Κώδικα (542) και τις Πατριαρχικές Διατάξεις του Διονυσίου Β' (1554) και του Νεοφύτου (1611) (Καπάδοχος Δ. Χ., 1980: 5-9).

Τα «πρακτικά ποινικών υποθέσεων, γάμων κ.λπ.»

Α. Δικογραφίες παραβατικών συμπεριφορών του κλήρου

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η πρώτη από τις δύο κατηγορίες σε σχέση με το περιεχόμενο των δικογραφιών αναφέρεται σε 11 υποθέσεις παραβατικών συμπεριφορών του κλήρου, οι οποίες διακρίθηκαν σε ανάρμοστες κοινωνικές συμπεριφορές (παλλακεία, βιαιοπραγίες, υβρισμοί) και σε λειτουργικά ζητήματα της ιεροσύνης (παράνομος αφορισμός, τέλεση παράνομου γάμου) (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Δικογραφίες παραβατικών συμπεριφορών του κλήρου (1738-1748)				
Παλλακεία	Παράνομος αφορισμός	Βιαιοπραγίες	Υβρισμοί	Τέλεση παράνομου γάμου
1	1	5	2	2

Πίνακας 1. Δικογραφίες παραβατικών συμπεριφορών του κλήρου (1738-1748).

Οι καταγγελίες κατατέθηκαν από λαϊκούς χριστιανούς, αλλά και αυτεπάγγελτα από την εκκλησιαστική δικαιοσύνη (σε 2 περιπτώσεις), έχοντας ως βασικό αίτημα την «παίδευσιν»⁸ των κατηγορουμένων κληρικών. Κατά τη διάρκεια της δίκης όλοι οι κατηγορούμενοι έπαυσαν από τα καθήκοντά του, με προσωρινή «αργία» («ἀργητα»), ενώ οι ποινές που τους επιβλήθηκαν διακρίθηκαν σε: α) διατήρηση των αργιών (ο χρόνος των οποίων κυμαινόταν κατά περίπτωση), β) στέρηση βαθμού και γ) φυλάκιση (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Ποινές κληρικών (1738-1748)		
Αργίες	Στέρηση βαθμού	Φυλάκιση
10	1	1

Πίνακας 2. Ποινές κληρικών (1738-1748).

Από τα σοβαρότερα αδικήματα, που επέφεραν βαριές ποινές, ήταν η παράνομη συμβίωση κληρικών με γυναίκες (παλλακεία). Διάφοροι παπάδες και μοναχοί καλούσαν μοιχαλίδες, συνάπτοντας σεξουαλικές σχέσεις μαζί τους, με την πρόφαση ότι τους υπηρετούσαν ως δουλεύτρες, γεγονός που είχε μετατρέψει αρκετές εκκλησίες και μονές σε «κολαστήρια». Έχοντας αποκτήσει μεγάλη έκταση το φαινόμενο αυτό, ήδη από το 1731 ο Μ. Πρωτοπαπάς Σπυρίδων Βούλγαρης (1715-1738) είχε εκδώσει βούλευμα, σκοπεύοντας στην εξάλειψη του «γυνή δια κανένα τρόπον ούτε υπηρεσίαν να ημπορή να εμπαινή και συναναστρέφεται τάχα δια δούλευσιν του Μοναστηρίου ή σωματικήν υπηρεσίαν» (Πλουμίδης, 2008: 77-78). Το πρόβλημα, ωστόσο, παρέμενε υπαρκτό και στα χρόνια του Ι. Βούλγαρη, ο οποίος τιμώρησε με επ' αόριστον αργία από τα καθήκοντα του έναν παπά, επειδή κατηγορήθηκε για παλλακεία, αλλά και για νόθο παιδί, ένα ακόμα σοβαρό θέμα που ταλάνιζε διαχρονικά τον χώρο της Εκκλησίας (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1739, φ.35, φ.5r; ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1941 φ. 35, φ. 1v-4v).

Αργία αποφασίστηκε και σε μία καταγγελία αφορισμού «άρχισε με φοβεράς απειλάς αφορισμού να αφορίζη και να καταράται [...] δια κάποιαν συκοφαντίαν ως έλεγε του παιδιού του», ο οποίος τελέστηκε χωρίς την άδεια του Μ. Πρωτοπαπά (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1743, φ.35, φ. 1v). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το δικαίωμα του αφορισμού είχε την αρχή του στους Απόστολους και μεταφερόταν μέσω της διαδοχής σε όλους τους προϊστάμενους των εκκλησιαστικών περιφερειών, δηλαδή τους Πατριάρχες και τους Επισκόπους-Μητροπολίτες για τα οθωμανοκρατούμενα εδάφη, καθώς και τους Μ. Πρωτοπαπάδες για τα βενετοκρατούμενα. Κάθε άλλος ιερωμένος κατώτερος ιεραρχικά απαγορευόταν να αφορίσει, δίχως την ειδική άδεια της ανώτερης αρχής.⁹ Το ένα έτος αργίας με το οποίο τιμωρήθηκε ο κατηγορούμενος ιερέας (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1743, φ.35, φ.8r-

⁸ Στα λεξικά δίνονται διάφορες ερμηνείες για την έννοια του όρου. Εδώ, η «παίδευσιν» ερμηνεύεται ως ποινή που αποσκοπεί στην ηθική βελτίωση του κατηγορούμενου («εις διόρθωσιν του»).

⁹ Η εκκλησιαστική ορολογία εξηγεί τον αφορισμό, ως ποινή αποκλεισμού από την Εκκλησία και τα θεία μυστήρια. Επιπλέον, διακρίνεται σε απλό (με αποκλεισμό μόνο από τα μυστήρια, όταν σχετίζεται με παραβατικές συμπεριφορές ήπιου χαρακτήρα) και μεγάλο ή «τέλειο» (με οριστικό αποκλεισμό από τους κόλπους της Εκκλησίας, όταν πρόκειται για πιο σοβαρά ζητήματα που υπονομεύουν τη συνοχή της Εκκλησίας), ενώ σημαντική είναι επίσης η διάκριση του αφορισμού ως απλής απειλής ή ως εφαρμοστέας ποινής (Μιχαηλάρης, 2004: 57-80, 82,97, 167-204, 224).

ν), φανερώνει τη σοβαρότητα του αδικήματος και την προσπάθεια του Ι. Βούλγαρη να βάλει τέλος στους παράτυπους αφορισμούς.

Άλλα αδικήματα, όπως ήταν οι βιαιοπραγίες και τα υβριστικά επεισόδια, συμπεριφορές που οφείλονταν κυρίως σε οικονομικές διαφορές από γεωργικές συμφωνίες, καθώς και σε προβλήματα γειτονίας, θεωρήθηκαν ηπιότερου χαρακτήρα και τιμωρήθηκαν με αργίες μικρότερης διάρκειας (3-6 μήνες).

Τα σοβαρότερα παραπτώματα, που επέφεραν βαρύτερες ποινές, διαπιστώθηκε ότι ήταν οι μη αδειοδοτούμενοι γάμοι. Σε δύο τέτοιες περιπτώσεις, στη μεν πρώτη τιμωρήθηκε με στέρηση βαθμού, ενώ στη δεύτερη ο Ι. Βούλγαρης εξάντλησε όλη του την αυστηρότητα, επιβάλλοντας την ποινή της φυλάκισης και μάλιστα σε έναν υψηλά ιστάμενο ιερέα που έφερε το αξίωμα του Δευτερεύοντος Πρωτοπαπά. Βέβαια, ο Δευτερεύων είχε καταχραστεί την εξουσία του, όχι μόνο επειδή «δίχως να λάβη από την ημετέραν αξίαν την πρέπουσαν άδειαν, τολμηρώς αυθαδίασε να ενώση εις νόμιμον γάμον τον Αρσένιον Δούκα εγγονόν του», αλλά και επειδή είχε παραβιάσει επανειλημμένα την προσωρινή αργία που του είχε επιβληθεί κατά τη διάρκεια της δίκης (ΓΑΚ/ANK, 1740, φ.35, φ.1r-5r).

Ενώ όμως οι ποινές είχαν παραδειγματικό χαρακτήρα και αποσκοπούσαν στην εν γένει συμμόρφωση του κλήρου, το γεγονός ότι 3 από τους 12 καταδικασθέντες εξαγόρασαν την ποινή τους,¹⁰ 5 ακόμα απαλλάχθηκαν από τις κατηγορίες (ο ένας πέθανε κατά τη διάρκεια της δίκης), ενώ μόνο 4 διατήρησαν την ποινή τους (3 αργίες και 1 φυλάκιση), αναδεικνύει το συγχωρητικό πρόσωπο της Εκκλησίας και του Ι. Βούλγαρη που στόχο είχαν την επιστροφή των ιερέων στα της ιεροσύνης. Βέβαια, παρόλο που δεν υπάρχουν ρητές αναφορές στα πρακτικά, είναι πολύ πιθανόν η τελεσίδικη απόφαση να επηρεαζόταν και από άλλους αστάθμητους παράγοντες, σχετικούς με τον γενικότερο βίο και το ήθος των κατηγορουμένων.

Β. Δικογραφίες γάμων

Η δεύτερη κατηγορία των δικογραφιών αναφέρεται στις εναπομείναντες 47 υποθέσεις του αρχείου, οι οποίες αναφέρονται σε ιδιωτικές αντιδικίες σχετικές με τον γάμο. Τα αιτήματα διαζυγίων κυριαρχούν (με ποσοστό 89,4%) έχοντας καταγραφεί σε 42 από αυτές, ενώ ακολουθούν σε απόσταση μία υπόθεση παράνομου γάμου, μία που διερευνά ενδεχόμενο κάλυμα για μελλοντικό γάμο, μία ακόμα που αναφέρεται σε αθέτηση γαμικής υπόσχεσης και δύο με αιτήματα άρσης παλαιότερων καταδικαστικών αποφάσεων (Πίνακας 3).

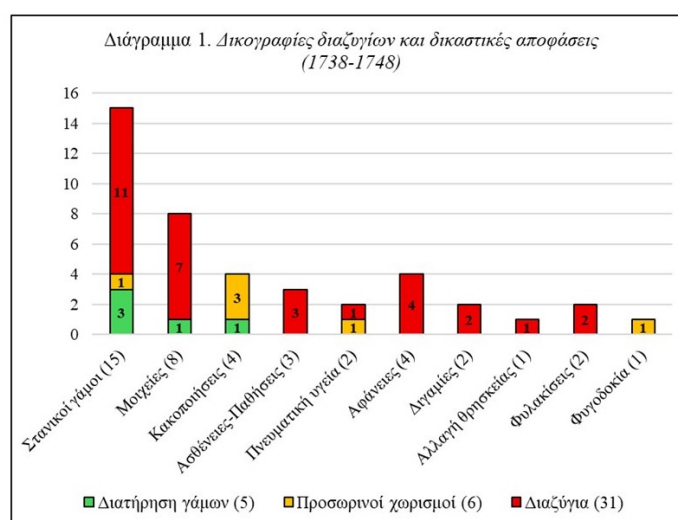
¹⁰ Η εξαγορά των ποινών πραγματοποιήθηκε με χρηματικό πρόστιμο (δύο χρυσά τζεκίνια) ή με υλικές προσφορές σε εκκλησίες (κερί ή λάδι).

Αιτήματα διαζυγίων	Παράνομος γάμος	Διερεύνηση κωλύματος γάμου	Αθέτηση υπόσχεσης γάμου	Άρσεις παλιών αποφάσεων
42	1	1	1	2

Πίνακας 3. Δικογραφίες γάμων (1738-1748).

Στις υποθέσεις των γάμων δε βρέθηκαν αναφορές ποινών, καθώς το ζητούμενο για τους/τις ενάγοντες/ουσες ήταν «η λύση του γάμου» τους και η έκδοση άδειας, ώστε «να ημπορέσουν να απεράσουν εις έτερον νόμιμον γάμον». Ως εκ τούτου, το ενδιαφέρον στις δικογραφίες αυτές έγκειται περισσότερο στις συνθήκες και στα προβλήματα που επικρατούσαν ανάμεσα στα ανδρόγυνα, στους λόγους για τους οποίους η εκκλησιαστική δικαιοσύνη δικαιολογούσε το διαζύγιο, καθώς και στα διάφορα κοινωνικά ζητήματα, τα οποία αναδεικνύονται μέσα από τις καταγγελίες και τις καταθέσεις των μαρτύρων.

Αναφορικά με τις υποθέσεις διαζυγίων, οι καταγγελίες βασίστηκαν σε «στανικούς γάμους»¹¹, μοιχείες, κακοποιήσεις (ξυλοδαρμοί γυναικών), ανίατες ασθένειες (λέπρα) και παθήσεις του σώματος (δύσοσμη αναπνοή και σεξουαλική ανικανότητα), απώλεια πνευματικής υγείας, αφάνειες, διγαμίες, αλλαγή θρησκευματος, φυλάκιση και φυγοδικία. Από τα 42 αιτήματα που κατατέθηκαν οι ενάγοντες/ουσες απέκτησαν διαζύγιο σε 31 περιπτώσεις, σε 6 αποφασίστηκαν προσωρινοί χωρισμοί «εώς ού κύριος ο θεός ειρηνεύσει αυτούς», ενώ σε 5 διατηρήθηκαν οι γάμοι μένοντας τα ανδρόγυνα ενωμένα (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Υποθέσεις διαζυγίων και δικαστικές αποφάσεις (1738-1748).

¹¹ Στανικός γάμος (γάμος με το στανιό = με το ζόρι) ή δυναστικός γάμος ήταν ο γάμος που επέβαλλαν δια της βίας (λεκτικής ή/και σωματικής) οι γονείς στα παιδιά τους.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που τίγονται στα πρακτικά των γάμων ήταν οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες· ιδιαίτερα τα κορίτσια βίωναν έντονα το αίσθημα της πατριαρχίας για το διάστημα που βρίσκονταν στην πατρογονική τους εστία.¹² Ήδη από το στάδιο της ανηλικότητας, η ζωή τους παρουσιαζόταν προδιαγεγραμμένη από τους κηδεμόνες τους, οι οποίοι επέλεγαν τον άνδρα που θα παντρευτούν ακόμα και αν οι ίδιες ήταν αντίθετες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μίας γυναίκας από τη Χώρα, η οποία προσφεύγοντας στην ιεροκαγκελαρία, ανέφερε στην καταγγελία της «έζησα πάντοτε εις την υποταγήν της ποτέ Αναστασίας μητρός μου, και δια τούτο από αυτήν εδυναστεύτηκα τους απερασμένους χρόνους να λάβω εις άνδρα τον Αναστάσιον Πρίφθη, αν καλά και εγώ ποτέ να μην τον ήθελα». Το δικαίωμα της συναίνεσης των νεαρών κοριτσιών για τον άνδρα που τους όριζαν οι γονείς, φαίνεται να υπονομεύεται φανερά στις υποθέσεις που καταγγέλθηκαν στανικοί γάμοι,¹³ ωστόσο, όταν ως σύζυγοι αποκτούσαν το αυτεξούσιο δε δίσταζαν να διεκδικήσουν διαζύγιο και καλύτερους όρους διαβίωσης. Η κατήγορος θίγει το ζήτημα της αυτεξουσιότητας, αναφέροντας στη συνέχεια της καταγγελίας της, ότι μετά από τρία χρόνια γάμου, ο θάνατος της μητέρας της ήταν αυτός που της έδωσε το δικαίωμα να αυτοεκπροσωπηθεί στο δικαστήριο «τώρα όμως οπού απέθανε η άνωθεν μήτηρ μου, και με τον θανατόν της η δυναστεία της έπαυσε, και εις εμένα αρχινά η ελευθερία να παραστήσω τα όσα έπαθα και υπόμεινα» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1747, φ.36).

Ανάλογο ζήτημα εμφανίστηκε και στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, όπου μία σιόρα κατήγγειλε ότι «με βία δυναστικώς με έδωσαν (οι γονείς μου) του αυτού σιόρ Φωκά, και έλαβα από αυτούς δαρμούς και πίκρες δια να τον θελήσω». Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι βλέποντας ο πατέρας της τα όσα υπέφερε η κόρη του κατά τη διάρκεια του γάμου της, ανέλαβε εκ νέου τον εξουσιαστικό του ρόλο, διεκδικώντας δικαστικά την επιστροφή της στην πατρογονική εστία· η νεαρή σύζυγος ανέφερε στη συνέχεια της καταγγελίας της:

«αγροικώντας ο αυτός πατήρ μου τα αυτά κακά που μου έκανε, με το μέσον της δικαιοσύνης του Αυθέντος Προβλεπτού Γκενεράλ Θαλάσσης, με ετράβισε εις το σπίτι του, και επίστρεψε ο αυτός μισέρ Φωκάς προς τον άνωθεν ποτέ πατήρ μου όλην την προίκαν μου» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1746, φ.36).

Αναφορικά με τις υποθέσεις διαζυγίων, αξίζει εδώ να επισημανθεί ο διαχωρισμός των ρόλων που είχε επικρατήσει ανάμεσα στο ενετικό και το εκκλησιαστικό δικαστήριο και η επιβεβαίωση της δικαιοδοσίας του πρώτου να δικάζει τα ζητήματα προίκας των ορθοδόξων, αποφεύγοντας ωστόσο, να πάρει θέση για τη λύση του γάμου, κάτι για το οποίο είχε επιφορτιστεί το δεύτερο.

Επίσης αξιοσημείωτη σε αυτές τις υποθέσεις είναι η διαπίστωση της επιρροής που ασκούσε η παρθενία των κοριτσιών στις δικαστικές αποφάσεις. Ο διορισμός δημόσιων μαιών, ως πραγματογνώμονες προκειμένου να κάνουν μία «επιμελεστάτη και ακριβή

¹² Δικογραφίες στανικών γάμων ή κακοποιήσεων τις οποίες να κατήγγειλαν αρσενικά παιδιά ή άνδρες δεν βρέθηκαν στα εξεταζόμενα πρακτικά.

¹³ Σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες της Ανατολικής Εκκλησίας, μόνο οι αυτεξούσιοι που διέθεταν τη νόμιμη ηλικία (14 έτη για τα αγόρια και τα 12 για τα κορίτσια) είχαν το δικαίωμα να συνάψουν γάμο, εκφράζοντας την κοινή τους συναίνεση. Όταν οι μελλοντικοί ήταν ανήλικοι ή υπεξούσιοι των γονέων χρειαζόταν και η έγκριση των γονέων. Ωστόσο, στην περίπτωση που οι γονείς επέλεγαν τον/τη σύζυγο για τα υπεξούσια παιδιά τους, αυτά έπρεπε να συναινούν ως προς το επιλεγόμενο πρόσωπο (Σακελλαρόπουλος, 1898: 454-461, 525-531).

έρευνα εις την απόκρυφον και γενητικήν φύσιν της, εάν αληθώς ευρίσκεται παρθένος» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1746, φ. 36) μπορεί στις μέρες μας να ακούγεται σοκαριστικός, ωστόσο, στην εξεταζόμενη περίοδο η παραβίαση της ιδιωτικότητας του σώματος αποτελούσε πάγια τακτική της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης, η οποία στόχευε να προβάλει την ηθική διάσταση του ζητήματος. Ως εκ τούτου η παρθενία και κατ' επέκταση η ενάρτητη ζωή επιβραβεύτηκαν στις αποφάσεις του Μ. Πρωτοπαπά, σε αντίθεση με την απώλειά της που ήταν κατακριτέα. Γενικότερα πάντως, στις υποθέσεις των στανικών γάμων οι καταγγέλλουσες είχαν θετική αντιμετώπιση, με αποτέλεσμα να τους εκδοθεί διαζύγιο και άδεια νέου γάμου.

Από την άλλη μεριά, στις υποθέσεις κακοποίησης οι αποφάσεις των προσωρινών χωρισμών δικαίωσαν τις γυναίκες εν μέρει, καθώς διαπιστώθηκε ότι η κρίση της Εκκλησίας δεν θεωρούσε τους ξυλοδαρμούς και την επιβολή της ζωής τόσο σημαντικά αίτια, ώστε να δικαιολογούν οριστική λύση του γάμου.¹⁴ Ακόμα και όταν οι καταγγελίες αναφέρονταν σε επικίνδυνους για τη ζωή ξυλοδαρμούς «τόσους δαρμούς μου έδωσε εις το κεφάλη και λουριαίς εις τον λεμόν και εις το κορμή, οπού εκατάνησα από τότες εις μεγάλην ασθένειαν, η οποία εώς την σήμερον με βασανίζει» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1746, φ.36), τα θύματα δεν στόχευαν στην ποινική δίωξη των δραστών, παρά μόνο στον χωρισμό τους από αυτούς. Γενικά, στις υποθέσεις αυτές η ανδροκρατία κυριαρχούσε: οι άνδρες φέρονταν αυταρχικά καταχραζόμενοι βιαίως την εξουσία τους, ενώ οι γυναίκες υπηρετούσαν τις ανάγκες των ανδρών τους, στερούμενες, σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και τα βασικά αγαθά που δικαιούνταν «να με αφήνη άσιτον και γυμνήν» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1738, φ. 35).

Με ιδιαίτερους χειρισμούς φαίνεται ότι λειτούργησε η εκκλησιαστική δικαιοσύνη όταν στις κακοποιήσεις εμπλέκονταν ευγενείς. Στη μοναδική τέτοια δικογραφία του αρχείου, τόσο οι αντίδικοι όσο και ο διορισμένος από τον Μ. Πρωτοπαπά ανακριτής διακρίθηκαν από ένα αίσθημα μυστικότητας με στόχο να μη διαρρεύσει το γεγονός στην κοινωνία. Κατά τη διάρκεια αυτής της δίκης δεν εμφανίστηκαν ούτε μάρτυρες, ούτε δικηγόροι, ενώ ήταν και η μόνη δίκη που διακόπηκε, επειδή για κάποιον αδιευκρίνιστο λόγο, «το ανδρόγυνο εμετ' ενώθη εν ειρήνη», παρά το γεγονός ότι η ενάγουσα είχε καταγγείλει τον άνδρα της για ακραία βία:

πότε με έδερνε με μπάτζους, πότε με ζύλον, και εξαίρέτως την απερασμένην Δευτέρα, [...] έτρεξε κατά πάνω μου, αρχίνοντας να μου δίνη γροθιαίς απάνου εις το κεφάλη και ριχνοντάς με εις την γην πατώντας με εις το κεφάλη, και με θυμόν λεγωντάς μου, πως δεν θέλω να τον υπακούσω εις εκείνα οπού μου λέγει (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1742, φ.35).

¹⁴ Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (1898: 541-542), το Κανονικό Δίκαιο ήταν ασαφές ως προς τον βαθμό επικινδυνότητας του αδικήματος των ξυλοδαρμών, αφήνοντας στον δικαστή το ελεύθερο να «εκτιμήση την πράξιν της επιβουλής και να αποφασίση το διαζύγιον».

Η επικρατούσα ανδροκρατία αναδεικνύεται έντονα και στις υποθέσεις μοιχείας. Συγκρίνοντας τις τελεσίδικες αποφάσεις, είναι φανερή η διαφορετική αντιμετώπιση ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι άνδρες μοιχοί διατήρησαν όλοι τον γάμο τους, σε αντίθεση με τις γυναίκες, οι οποίες στην πλειονότητα των περιπτώσεων κατακρίθηκαν ως μοιχαλίδες. Οι αποφάσεις αυτές, πρέπει να τονιστεί ότι ήταν δυσβάσταχτες για τις ένοχες γυναίκες, καθώς οι ιεροί κανόνες τις υποχρέωναν σε ισόβια αγαμία, ενώ βάσει των βενετικών νόμων έχαναν και το δικαίωμα στην προίκα τους.

Στις δικογραφίες που αφορούσαν θέματα υγείας, είτε σωματικής είτε πνευματικής, διαπιστώθηκε ότι οποιαδήποτε πάθηση ή ασθένεια, η οποία υπονόμειε την ομαλή συνύπαρξη του ανδρόγυνου, δικαιολογούσε διαζύγιο. Πολύ περισσότερο για το ζήτημα της σεξουαλικής ανικανότητας, το οποίο στερούσε από την οικογένεια τη δυνατότητα απόκτησης απογόνων, για αυτό και αναφερόταν ρητά στο Εκκλησιαστικό Δίκαιο ως αίτιο διαζυγίου.¹⁵ Για τα υπόλοιπα θέματα υγείας, ο Μ. Πρωτοπαπάς είχε το ελεύθερο να εκτιμήσει τη σοβαρότητα της περίπτωσης (πολλές φορές με τη συμβολή των έγγραφων ιατρικών διαγνώσεων), ώστε να λύσει ή να διατηρήσει τον γάμο, ενώ αν θιγόταν η γενικότερη ασφάλεια των υπηκόων, όπως σε μία περίπτωση σεξουαλικά μεταδιδόμενου νοσήματος («σκουλαμένο» = βλεννόρροια), η υπόθεση παραπεμπόταν στο «πολητικόν κριτήριο» (ενετικό δικαστήριο), ώστε να λάβει γνώση και να αντιμετωπίσει το ζήτημα (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1740, φ.35).

Οι υποθέσεις αφάνειας¹⁶ είναι μία ακόμα ομάδα δικογραφιών, στις οποίες οι κατηγορούμενοι ήταν κυρίως άνδρες που εγκατέλειψαν συνειδητά την οικογένεια και το σπίτι τους. Οι λόγοι ήταν κυρίως οικονομικοί «δεν ημόρουνε να ευγάλη εδώ το ψωμί του, και δια τούτο έφυγε» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1745, φ. 36) ή για να μην καταλήξουν στη φυλακή «η δικαιοσύνη τον εγύρευε να τον πιάση δια κλεψιμιά οπού έκαμε και φοβούμενος έφυγε από εδώ» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1748, φ.36), ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία υπόθεση απαγωγής από πειρατές στο Αγριοπέλαγος του Μαραθιά «εξέφνης φούστα βαρβαρική τον άρπαξε αιχμάλωτον» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1743, φ.35), με μαρτυρίες ότι «είχαν πιάση και άλλους σκλάβους από το χωρίον Αργυράδων» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1743, φ.35), γεγονός που αναδεικνύει την ανασφάλεια που επικρατούσε στις παράκτιες περιοχές του νησιού και την ανάγκη των ντόπιων να αυτοπροστατευτούν «πολλότατοι έτρεξαν αρματωμένοι [...] να τους γλυτώσουμε, μα όταν εφθάσαμε, η γαλιότα ήταν φευγάτη» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1743, φ.35). Στη μοναδική υπόθεση που ο άνδρας εγκαταλείφθηκε από τη γυναίκα του, ο γάμος λύθηκε με συνοπτικές διαδικασίες, καθώς η κατηγορούμενη «εμίσεψε πηγαινάμενη εις την Στερεάν (Άρτα) και εκεί συναναστρεφόμενη με Αγαρηνούς, αρνηθείσα την του Χριστού πίστην, έγινε Αγαρηνή» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1741, φ.35). Παρότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η διάρκεια της εγκατάλειψης (4 χρόνια) δε συνιστούσε αδίκημα, η άρνηση της χριστιανικής πίστης προσέβαλε τις κανονικές διατάξεις, λύνοντας άμεσα και οριστικά τον γάμο.¹⁷

Ένας τελευταίος λόγος που δικαιολογούσε διαζύγιο, ήταν η συνέπεια της παράνομης δράσης κάποιων ανδρών, η οποία τους οδήγησε σε φυλακή ή ακόμη και στα κάτεργα

¹⁵ Σύμφωνα με τον Σακελλαρόπουλο (1898: 545-546), «η φυσική ανικανότης προς εκτέλεσιν της συζυγικής ευχής», αποτελούσε αίτιο διαζυγίου, με την προϋπόθεση να έχουν γίνει προηγουμένως προσπάθειες τεκνοποίησης από το ανδρόγυνο διάρκειας τουλάχιστον τριών ετών.

¹⁶ Το ελάχιστο χρονικό όριο της αφάνειας οριζόταν από το Εκκλησιαστικό Δίκαιο στα 5 χρόνια, στο πέρας των οποίων ο/η σύζυγος που έμενε εγκαταλελειμμένος/η, αποκτούσε το δικαίωμα να αιτηθεί τη λύση του γάμου του (Γεδεών, 1889: 379).

¹⁷ Ο Σακελλαρόπουλος (1898: 507-509) αναφέρει σχετικά, ότι σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, «αντίκειται εις την έννοιαν του γάμου να συζεύγνυνται πρόσωπα έχοντα διάφορον θρησκεία».

του ενετικού στόλου. Είναι προφανές ότι τέτοιες περιπτώσεις υπονόμειαν την ομαλή συνύπαρξη των ανδρόγυνων και όλες οι γυναίκες που ζήτησαν τη λύση του γάμου τους απέκτησαν την ελευθερία τους.

Ενώ όμως όλοι/ες οι ένοχοι/ες όφειλαν να συμμορφώνονται με τις αποφάσεις του δικαστηρίου, στην υπόθεση του παράνομου γάμου, ένας ευγενής εμφανίστηκε να τις απαξιώνει, δημιουργώντας ερωτήματα για το κύρος της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Συγκεκριμένα, ο ευγενής απέσπασε από την Εκκλησία άδεια γάμου με απάτη, αποκρύπτοντας ότι η μέλλουσα σύζυγός του ήταν ήδη παντρεμένη, ενώ στη συνέχεια αφενός αρνήθηκε να απολογηθεί στην κατηγορία που του απαγγέλθηκε και αφετέρου περιφρόνησε την τελεσίδικη απόφαση του Μ. Πρωτοπαπά, ο οποίος τον πρόσταξε «να ήθελαν χωριστούν εις ποινήν αφορισμού» (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1745, φ.36). Σε αυτήν την περίπτωση, όπως και σε κάθε περίπτωση που απαξιωνόταν μία δικαστική απόφαση, ο Μ. Πρωτοπαπάς μπορούσε να επικαλεστεί την ποινική του δικαιοδοσία, ζητώντας τον κατασταλτικό μηχανισμό της πολιτείας, ώστε να εφαρμοστεί το δίκαιο, ενώ ο κατηγορούμενος, από την άλλη, είχε τη δυνατότητα να απευθυνθεί στο ενετικό δικαστήριο, παρακάμπτοντας το εκκλησιαστικό. Ωστόσο, τέτοιες αναφορές στα εξεταζόμενα πρακτικά δε βρέθηκαν.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, το εκκλησιαστικό δικαστήριο παρείχε στους/στις καταδικασθέντες το δικαίωμα να αναθεωρήσουν παλαιότερες καταδικαστικές αποφάσεις διεκδικώντας την άρση της ενοχής που τους είχε επιβληθεί. Στις δικογραφίες των γάμων ο Ι. Βούλγαρης σε δύο περιπτώσεις έδειξε ξανά το συγχωρητικό του πρόσωπο, ακυρώνοντας τις αποφάσεις του προκατόχου του, Μ. Πρωτοπαπά Σπ. Βούλγαρη, δίνοντας σε μία γυναίκα (που είχε κριθεί ως μοιχαλίδα) (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1745, φ.36) και έναν άνδρα (που ως θύμα πλεκτάνης είχε κριθεί φρενοβλαβής) (ΓΑΚ/ΑΝΚ, 1738, φ.35) την άδεια να ξαναπαντρευτούν.

Συμπεράσματα

Η πεποίθηση των Ενετών ότι η αναθεώρηση της θρησκευτικής τους πολιτικής θα ωφελούσε πρωτίστως τους ίδιους και οι πολιτικές εξελίξεις, οι οποίες κατέστησαν την Κέρκυρα ως το έσχατο όριο του κράτους τους με τους Οθωμανούς, αποτέλεσαν τους κυριότερους λόγους, που επέτρεψαν στην Εκκλησία της Κέρκυρας να βελτιώσει τη θέση της σε σχέση με την ανδηγαυική και πρώιμη ενετική περίοδο, λειτουργώντας, από τον 17ο αιώνα, πιο οργανωμένα αναφορικά με την απονομή της δικαιοσύνης.

Ρόλο στη δυναμική που αναπτύχθηκε είχαν και ορισμένοι σημαντικοί Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, όπως ο Ι. Βούλγαρης, ο οποίος σε σχέση με τις δικαστικές του δικαιοδοσίες δίκασε για την εξεταζόμενη δεκαετία (1738-1748) 58 υποθέσεις του Εκκλησιαστικού Δικαίου. Παρότι οι δίκες πραγματοποιήθηκαν με τη συνεργασία οφικιούχων ιερέων, μόνο αυτός, ως επικεφαλής, αποφάσιζε και επέβαλε ποινές τηρώντας το Κανονικό Δίκαιο της Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ οι υπόλοιποι είχαν βοηθητικό ρόλο, καταγράφοντας και αρχειοθετώντας τις δικογραφίες, και ενδεχομένως συμβουλευτικό. Προσπαθώντας να είναι δίκαιος, άκουσε όσους περισσότερους μάρτυρες μπορούσε, διευκόλυνε τους δικηγόρους, παραχωρώντας τους άμεσα τα αντίγραφα που ζητούσαν, και κάλεσε όποτε έκρινε απαραίτητο ειδικούς για να συμβάλλουν με τις γνώσεις τους στη διαλεύκανση των υποθέσεων. Ως ένδικο μέσο χρησιμοποίησε ακόμα τις απειλές των αφορισμών — μία πρακτική που εφαρμοζόταν γενικότερα από την ορθοδοξία και στον οθωμανοκρατούμενο ελληνισμό — οι οποίες,

δρώντας ως μοχλός πίεσης επί των συνειδήσεων των πιστών, αποσκοπούσαν όχι μόνο στην προσέλευση μαρτύρων και στην αντικειμενική απόδοση των μαρτυριών, αλλά και στον έλεγχο των πιστών, πρακτική που συνέβαλε στη διατήρηση της συνοχής της εκκλησιαστικής κοινότητας.

Αναφορικά με την εξέταση των αποφάσεων των παραβατικών συμπεριφορών του κλήρου, έγιναν αντιληπτές οι απαιτήσεις που είχε σε σχέση με τους βαθμοφόρους ιερείς της επαρχίας, καθώς αυτοί αποτελούσαν τα μάτια και τα αυτιά του στα απόμακρα από τη Χώρα μέρη. Οι Πρωτοπαπάδες των 9 επαρχιών και οι Δευτερεύοντες αναπληρωτές τους αποτελούσαν δομικά στοιχεία της περιφερειακής εκκλησιαστικής διοίκησης του νησιού και η παραδειγματική τους τιμωρία συνιστούσε το μέσο της διασφάλισης της απαραίτητης πειθαρχίας στην ιερατική ιεραρχία. Επίσης, διαπιστώθηκε πως η εφαρμογή του ποινικού δικαίου στόχευε στην παραδειγματική τιμωρία και την εν γένει συμμόρφωση του κλήρου, ωστόσο, εξετάζοντας συνολικά τις δικαστικές αποφάσεις, αναδείχθηκε και μία συγχωρητική διάθεση, η οποία δεν αποσκοπούσε στην εξόντωση και τον αποκλεισμό των κληρικών από την Εκκλησία, παρά στη μετάνοια, την επιστροφή και τη διατήρησή των καταδικασθέντων στον χώρο της ιεροσύνης. Όταν λοιπόν, ο Μ. Πρωτοπαπάς έκρινε ότι οι ένοχοι συμμορφώνονταν σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, αλλά και το εθιμικό δίκαιο, δε δίσταζε να άρει τις ποινές ή να τους απαλλάξει από τις κατηγορίες, επιτρέποντας την ανάληψη των καθηκόντων τους.

Από την άλλη μεριά για να κατανοηθούν οι αποφάσεις του στις υποθέσεις των γάμων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψιν το αυστηρά ανδροκρατούμενο και πατριαρχικό περιβάλλον, που χαρακτήριζε, όχι μόνο την κερκυραϊκή κοινωνία, αλλά τον ευρύτερο ευρωπαϊκό Μεσαίωνα. Σε αυτό μόνο το πλαίσιο μπορεί να σταθεί η άποψη ότι υπήρξε προστατευτικός απέναντι στις γυναίκες, τουλάχιστον για τις περιπτώσεις που υπήρξαν θύματα επιβαλλόμενων γάμων, κακοποιήσεων και εγκατάλειψης από τους συζύγους τους. Απέναντι, όμως, στις μοιχαλίδες στάθηκε αρκετά αυστηρός, θεωρώντας ότι οι απιστίες τους υπονόμειαν τη συνοχή της ορθόδοξης χριστιανικής οικογένειας και τη χριστιανική ηθική γενικότερα. Ωστόσο, όπως και στα ζητήματα των κληρικών, όταν διαπίστωνε τη μεταμέλειά τους και την επιθυμία τους να ξαναδημιουργήσουν μία έντιμη οικογένεια, δε δίσταζε να άρει τις καταδικαστικές αποφάσεις, παραχωρώντας τους άδεια νέου γάμου. Οι άνδρες από τη μεριά τους είχαν ευνοϊκότερη αντιμετώπιση στα ζητήματα της μοιχείας, αποσπώντας οριστική λύση του γάμου, ενώ στις περιπτώσεις των κακοποιήσεων απέφυγε να επιβάλει ποινές εφαρμόζοντας μία «μέση λύση» με προσωρινούς χωρισμούς. Η γενική εκτίμηση, που προέκυψε από τις τελεσίδικες αποφάσεις του Ι. Βούλγαρη, είναι ότι όποτε θεώρησε ότι οι συνθήκες ανάμεσα στο ζευγάρι δεν ήταν ευνοϊκές και ο γάμος ήταν καταδικασμένος τον έλυνε οριστικά παρέχοντας διαζύγιο, ενώ αντίθετα εάν πίστευε ότι υπήρχαν έστω και λίγες ελπίδες, τον διατηρούσε ή τον έλυνε προσωρινά, προσδοκώντας στην επανένωση της οικογένειας σε ύστερο στάδιο.

Αρχεία

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας και την εξαγωγή συμπερασμάτων λήφθηκε υπόψιν το σύνολο των δικογραφιών των φακέλων 35 και 36 των αρχείων των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων, ενώ για τις πληροφορίες των υποσημειώσεων και τα παραθέματα χρησιμοποιήθηκαν τα παρακάτω χειρόγραφα:

- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 1, φ. 10r (25 Μαΐου 1738).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 2, (18 Δεκεμβρίου 1738).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 4, φ. 5r (3 Ιανουαρίου 1739).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 9, φ. 1v (9 Ιουλίου 1741).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 10, φφ. 1v-4v (3 Απριλίου 1741).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 11, φ. 11r-v (28 Σεπτεμβρίου 1741).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 13, φφ. 2r-3v (28 Ιανουαρίου 1742).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 18, φ. 8r-v (19 Ιουνίου 1743).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 21, φφ. 1r-5r (15 Νοεμβρίου 1740).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 27, φ. 1r (29 Νοεμβρίου 1743).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 27, φφ. 2v-5r (29 Νοεμβρίου 1743).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 35, φίλτζα 27, φ. 5r (29 Νοεμβρίου 1743).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 31, φφ. 3r-4r (9 Ιουλίου 1745).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 34, φ. 3r (30 Μαΐου 1745).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 37 (25 Οκτωβρίου 1745).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 42, φ. 2r (11 Ιουνίου 1746).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 44, φφ. 14r-15r (7 Νοεμβρίου 1746).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 45, φφ. 2r-3v (17 Νοεμβρίου 1746).
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φίλτζα 50, χ.α. (12 Φεβρουαρίου 1747).

Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φύλτζα 53, φ. 4r-v (13 Ιουλίου 1746).

Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες, φάκ. 36, φύλτζα 57, φ. 1v (14 Ιανουαρίου 1748).

Βιβλιογραφία

Ασωνίτης, Σ. Ν. (1999), *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος- 14ος αι.)*, Κέρκυρα: Απόστροφος.

Βλάχου, Ν. (επιμ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη & Α. Τσελίκας) (2009), *Επιστολές των Οικουμενικών Πατριαρχών προς τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας (17ος- 18ος αιώνας)*, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Βροκίνης, Λ. Σ. (1888), *Περί των ετησίως τελούμενων εν Κερκύρα λιτανειών του Θ. Λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνος και της εν έτει 1716 πολιορκίας της Κέρκυρας*, Κέρκυρα: Ερμής.

Γεδεών, Μ. Ι. (1889), *Κανονικαί Διατάξεις, Επιστολαί, Λύσεις, Θεσπίσματα των Αγιοτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι του Διονυσίου του από Αδριανουπόλεως*, εν Κωνσταντινούπολει: εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 2.

Γιωτοπούλου- Σισυλιάνου, Έ. (2023), *Η Βενετοκρατία στα Επτάνησα, η περίπτωση της Κέρκυρας*, Αθήνα: Εστία.

Ζαρίδη, Κ. Φ. (1995), *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Ιδρωμένος, Μ. Σ. (1891), *Περί μικτών γάμων εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις: Τύποις Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου.

Καπάδοχος, Δ. Χ. (1980), *Το διαζύγιο και οι λόγοι διαζυγίου στην Κέρκυρα την ενετική περίοδο (1386- 1797)*, Αθήναι: Αυτοέκδοση.

Καπάδοχος, Δ. Χ. (1990), *Η απονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ενετική περίοδο (1604- 1797)*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Καπάδοχος, Δ. Χ. (1994), *Ναοί και μοναστήρια Κέρκυρας- Παζών & Οθωνών στα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα (Σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας)*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Καραπιδάκης, Ν. (2011), «Από την ευλάβεια στην οικονομική διαχείριση: ναοί, μονές και ευαγή ιδρύματα στην Κέρκυρα (16ος - 18ος αιώνας)», στο Η. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική, από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 141-153.

Καρύδης, Σ. Χ. (2004), *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος - 19ος αι.)*, Αθήνα: Σταμούλης.

Καρύδης, Σ. Χ. (2011), *Όψεις της εκκλησιαστικής οργάνωσης στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, Α΄ Ζάκυνθος-Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Κύθηρα-Πελοπόννησος*, Αθήνα: Ενάλιος.

Κοντομίχης, Β. Γ. (2018), *Συνταγματικοί θεσμοί και διοικητική οργάνωση στα Ιόνια Νησιά από την Ενετοκρατία έως και την ένωση με την Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α.

- Λάππα, Δ. (2018). «“Ma pure vi è questa strada di mezzo” Χριστιανοί του ανατολικού δόγματος στην πόλη της βενετικής Κέρκυρας, μια θρησκευτικότητα της μεθορίου (16ος-18ος αι.)», *Μνήμων* 36: 83-118.
- Λούντζης, Ε. (1856), *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήναι: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως.
- Λούντζης, Ε. (1969), *Η Ενετοκρατία στα Εφτάνησα*, Αθήνα: Κάλβος.
- Μάρμορας, Α. (μετ. Ι. Μάρμορας) (1902), *Ιστορία της νήσου Κέρκυρας*. Κέρκυρα: Τυπογραφείον «ο Κοραΐς».
- Μαυρομάτης, Γ., Λυδάκη, Ε., & Παπαδάκη, Ε. (επιμ.) (2021), *Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*. *Άγνωστες πτυχές*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μιχαηλάρης, Π. Δ. (2004), *Αφορισμός, η προσαρμογή μιας ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (2η έκδοση).
- Μιχάλαγα, Δ. Σ. (2016), «Το εκκλησιαστικό οφίκιο του «πρωτοπαπά» και η λειτουργία του στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα», στο Θ. Πυλαρινός, Π. Τζιβάρια, & Σ. Καρύδης (επιμ.), *Κερκυραϊκά Χρονικά, Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, Κέρκυρα 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014, Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Θ΄ 369-382.
- Παπαγεώργιος, Σ. Κ. (1920), *Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Κέρκυρα: Χρωμοτυπολιθογραφείον Αδελ. Γ. Ασπιώτη.
- Παππά, Μ., & Πλατίτσας, Κ. (επιμ. Μ. Κολυβά) (2000), *Μεγάλοι Πρωτοπαπάδες και εκκλησιαστική δικαιοσύνη στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1386-1797)*, Πτυχιακή εργασία, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Αρχαιολογίας και Βιβλιοθηκονομίας.
- Πλουμίδης, Σ. Γ. (2008), *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600- 1864)*. *Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
- Σακελλαρόπουλος, Μ. (1898), *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας μετά του ισχύοντος νυν εν τη Εκκλησία του Πατριαρχείου και εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Μιχ. Ι. Σαλιβέρου.
- Τρωιάνος, Ν. Σ. (1964), *Η Εκκλησιαστική Δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ε.Κ.Π.Α.
- Τρωιάνος, Ν. Σ. (1969), «Η Εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 13: 3-147.
- Τσίτσας, Α. Χ. (1969), *Η Εκκλησία της Κέρκυρας κατά την λατινοκρατίαν (1267- 1797)*, Κέρκυρα: Τυπογραφείον Αντων. Γερομεριάτη.
- Τσίτσας, Α. Χ. (1971), «Angelus Maria Quirinus, Λατινεπίσκοπος Κορυφών, 1723-1727», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, Κέρκυρα, 8: 7-41.
- Τσίτσας, Α. Χ. (1978), «Ιωάννης Βούλγαρης, τρόφιμος και σπουδαίος του Φλαγγινιανού μέγας Πρωτοπαπάς», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, Κέρκυρα, 15: 75-116.
- Τσίτσας, Α. Χ. (1981), «Ο ναός της Υ. Θ. Κεχαριτωμένης- Κρεμαστής», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, Κέρκυρα, 18: 63-88.

Τωμαδάκης, Ν. Β. (1977). «Οφφικίων διάκρισις. Περί πρωτοπαπάδων, χωροεπισκόπων και των συναφών αυτοίς». *Αθηνά*, 76: 3-58.

Χατζόπουλος, Δ. (2002), *Ο τελευταίος Βενετο-οθωμανικός Πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα: Παπαδήμα.